

*Богдан Едуардович Наставний,
аспірант кафедри теорії права та держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

**«НОМОГРАФІЯ» ЯК МИСТЕЦТВО НАПИСАННЯ ЗАКОНІВ;
ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ТА ПРАВИЛА ПОПЕРЕДЖЕННЯ І ЛІКВІДАЦІЇ ПОМИЛОК
У ВИКОРИСТАННІ ЗАКОНОДАВЧОЇ ТЕХНІКИ В ТРАКТАТІ ДЖЕРЕМІ БЕНТАМА**

В умовах реформування правової системи та становлення правової демократичної держави, впровадження стандартів правової демократичної держави та інтеграції міжнародного досвіду в національну правову систему, актуальним напрямом діяльності суспільства і держави є системні дії, спрямовані на забезпечення ефективності правового регулювання. Досягнення цієї мети залежить від досконалості законодавства, ефективності якого, відповідно, – від зведення помилок законодавства до мінімального рівня, а також від швидкості їх попередження і подолання у процесі реалізації норм права. Водночас не менш важливою умовою побудови ефективного та дієвого законодавства є формування актуальної та високотехнічної системи правил законодавчої техніки. Саме від рівня законодавчої техніки, а також вибору конкретних засобів, правил і прийомів, що становлять її основу, багато в чому залежить ефективність законодавства. Досягнення точності й повноти викладення закону, його структурної організованості, своєчасне усунення помилок – ті чинники, які лише у своїй єдності дають змогу системі права та системі законодавства виконувати роль основи, фундаменту правової державності, сприяють зміцненню законності та правопорядку.

Зазначені проблеми потребують всебічного теоретико-правового дослідження та аналізу, вироблення науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій щодо попередження та ліквідації помилок у використанні законодавчої техніки шляхом формулювання нових і вдосконалення наявних правил законодавчої техніки, з подальшим закріпленням їх у ролі «закону-взірця» для вдосконалення нормотворчої та правозастосовної діяльності загалом. Все це дає підстави стверджувати про актуальність і доцільність детального вивчення цієї проблематики, що й обумовило вибір теми дослідження.

Питанню помилок у використанні законодавчої техніки та їх різновидам приділяється достатня увага у вітчизняній та зарубіжній юридичній літературі, як у межах загальнотеоретичних досліджень, зокрема у працях В. Баранова, М. Вопленка, П. Євграфова, Є. Євграфової, Ж. Дзейко, В. Карташова, В. Косовича, В. Лазарева, О. Лашкова, О. Лісюткіна, М. Марченка, Г. Мурсалімова, І. Онищука, В. Сирих, І. Шутака, О. Ющика тощо, так і галузевих юридичних досліджень, зокрема у працях В. Абрамової, Т. Безрукової, В. Колосовського, Т. Марітчака.

Проте при дослідженні питання помилок у використанні законодавчої техніки спостерігається відсутність комплексного теоретико-правового дослідження різновидів помилок у законодавчій техніці в контексті теоретичної розробки правил законодавчої техніки. Це, зі свого боку, негативно позначається на виробленні та впровадженні системи техніко-юридичних прийомів і методів у законодавчу діяльність в Україні та на якості законів.

Вперше комплексну наукову розробку правил законодавчої техніки стосовно написання закону ми знаходимо у Джеремі Бентама (Jeremy Bentham; 15 лютого 1748 р. – 6 червня 1832 р.) – видатного англійського філософа і правознавця, соціального реформатора та засновника філософської течії утилітаризму. Дж. Бентам став провідним новатором в англо-американській системі права і політичним радикалом, чії ідеї вплинули на розвиток принципу «загальної корисності» та «велфарізму» («welfarism»). Він виступав за індивідуальну й економічну свободи, поділ Церкви і держави, свободу вираження думок, рівні права для чоловіків та жінок; закликав до скасування рабства та покарань у вигляді смертної кари і тілесних ушкоджень, зокрема й до дітей [1, с. 1033–1065]. Останні роки свого життя Дж. Бентам став відомий ще й як найперший захисник прав тварин [2, с. 3–4].

Називаючи ідеї природного право «дурницею на ходулях» [4, с. 85–88], Дж. Бентам виступав за розширення природних прав громадян і був першим, хто активно виступав за кодифікацію всього загального права в узгоджену систему законодавчих актів; та був тією людиною, яка придумала дієслово «кодифікації» щодо процесу розробки правового кодексу [5, с. 335].

Дж. Бентам – великий вигадник слів і, хоча він і не винайшов термін «номографія», був першим, хто спробував дати йому особливого значення та наділити особливим змістом. Філософ пояснює, що запозичив термін «номографія» для того, щоб відрізнити ту частину мистецтва написання законів, яка стосується форми або належної форми закону та матерії, з якої закон і його частини складаються. Це спонукало його написати трактат «Номографія» у період між 1811 і 1831 рр., який був опублікований лише після його смерті – у 1843 р. [2, с. 622], у якому він висвітлив низку положень, які лишилися без

уваги в юридичній літературі. Зокрема, Дж. Бентайм звертає увагу на різні прийоми формування правових понять, їх тлумачення і пристосування загальних принципів права до конкретних життєвих ситуацій; встановлює правила написання тексту закону та самого закону; розглядає основні помилки при написанні законів, звертаючи увагу не лише на важливість законодавчої мови, а й на внутрішню структуру як окремих елементів нормативно-правового акта, так і загалом.

У широкому значенні номографія – це частина законодавчого мистецтва, яка стосується форми законодавства або міркувань, уживаних керівними органами та особами для того, щоб дати вказівки щодо відповідної поведінки підлеглих; у вузькому – форма вираження законодавства. Основним завданням номографії є таке формулювання закону, яке найбільше відповідає поставленій меті, незалежно від законодавця і мети [3, с. 233]. Інакше кажучи, «номографія» слугує законодавцю для ефективного врегулювання суспільних відносин шляхом чіткого закріплення у законі основних правил і положень, які мають регулювати ці відносини. Саме таким, чітким з боку законодавця та доступним для громадян, позбавленим будь-яких неточностей та недоліків, має бути закон, який Дж. Бентам називає «Панноміон» [3, с. 211]. Вивчення форми цих законів має стосуватися, з одного боку, їх вираження, а з другого – методу. Вираженням (expression) називаються слова і комбінації слів, за допомогою яких відображається законодавча матерія (matter of law). Методом називається утворення груп і сполучень, у яких розміщуються ці вирази, і порядок чергування цих груп [3, с. 235]. Матерія і форма – це два елементи, або навіть елементарні інгредієнти, що входять до складу кожного закону, в кожену частину законодавчої матерії, котра входить до складу закону. За допомогою матерії (matter of law) досягаються ідеї, для яких спеціально розробляється вираження (expression), – ідеї та положення, які позначаються у законі знаками, за допомогою яких ці ідеї та речі отримують своє визначення; словами і сполученнями слів, за допомогою яких надано вираження цим ідеям [3, с. 234].

Оскільки законодавство завжди має на увазі практичні цілі – схилення до певної поведінки, то основною метою законодавства є здатність бути засвоєваним. Тільки при чіткому законодавстві правило про загальновідомість законів може бути чимось виправдане. Основною вимогою форми закону є його доступність для розуміння кожною особою, від якої очікується дотримання цього закону в її діяльності [3, с. 236].

Дж. Бентам не лише аналізував чинне законодавство Англії, Франції та Сполучених Штатів Америки, а й сам був ініціатором та автором низки законів, які були прийняті як у США, так і Франції, тож він чудово був знайомий із методологією написання законів та основними проблемами й помилками, які виникають на різних стадіях реалізації цього закону. Тому він розробив основні правила законодавчої техніки та виокремив основні помилки у використанні законодавчої техніки, які знайшли своє втілення у трактаті «Номографія».

Під помилками він розуміє недоліки, що властиві вираженню (експресії) і методу як формі законодавства, які викликані некоректним використанням прийомів і засобів законодавчої техніки та відсутністю систематизованих правил. На нашу думку, таке визначення є досить чітким для описання помилки у використанні законодавчої техніки: комплексним і прозорим для сприйняття; описує як внутрішню, так і зовнішню форми вираження помилки на всіх стадіях укладення закону; вказує на причину появи таких помилок, а саме: відсутність системного підходу до складання законів за єдиними, затвердженими державою, правилами законодавчої техніки.

На думку Дж. Бентама, такі помилки можуть бути розділені на два типи. Помилки першого типу шкодять самій меті міркування, «затемнюють» законодавчу думку. Їх можна звести до трьох категорій:

- 1) двозначність, коли із вжитого вираження (експресії) можна зробити висновки у різних напрямках, причому невідомо, який із них відповідає дійсній думці законодавця;
- 2) неясність, коли вжитий вираз, принаймні для теперішнього часу, не призводить до жодного висновку про те, яку думку бажав висловити законодавець;
- 3) грімідзкість, тобто таке надмірне нагромадження виразів, при якому втрачається можливість охопити їх єдиним розумінням [3, с. 239].

Щодо стислості й системності законів також висловлювався Р. фон Ієрінг: «Стислість – одна з неопцієнних якостей законодавця, але стислість полягає не в малій кількості слів, що містяться у законі, а в інтенсивності висловлюваних ним думок» [6, с. 57–58].

Помилки другого типу є похідними, залежними від перерахованих недоліків першого типу. Їх Дж. Бентам налічує сім:

- 1) мінливість відносно виразів, коли для позначення одного і того ж виразу вживаються різні слова чи фрази;
- 2) мінливість щодо сенсу, коли одне й те ж слово або фраза вживаються у різних випадках у різних значеннях;
- 3) багатослів'я, коли відома фраза чи вислів, містка за написанням чи складна за розумінням, може бути замінена більш простою та доступною, без шкоди для змісту, точності, повноти і розуміння;

4) розтягнутість, коли законодавча думка виражена в настільки протяжній формі, що людський розум не може утримати всі пов'язані між собою в одному реченні частини законодавчої думки;

5) стиснення, коли положення, різні по суті, штучно введені до складу однієї граматичної пропозиції;

6) відсутність допоміжних вказівок, якими є: поділ великого закону на частини помірної величини, позначення цих частин цифрами і заголовками, бланкетні та відсильні норми замість повторного їх зазначення;

7) безладність внаслідок: неправильного розміщення окремих положень, причому в один ряд включаються положення, що вимагають окремого розгляду; хаотичного розміщення положень, які для ясності і точності розуміння повинні були б стояти поруч один із одним, або навпаки – спільне розміщення різних за значенням положень; розміщення однієї статті раніше, ніж інша, яка для ясності мала б передувати першій [3, с. 240].

Кожен із перерахованих видів помилок важливий не сам собою, а комплексно, оскільки сприяє появі помилок нового виду незалежно від їхнього типу класифікації. Дж. Бентам з'ясовує дуже докладно цей зв'язок. Ми залишаємо осторонь детальну характеристику перерахованих недоліків та оцінку англійського законодавства з цієї точки зору і переходимо до тих засобів усунення цих недоліків, які рекомендує філософ.

Двозначність може полягати, по-перше, «in termino» або «in vocabulo» (у назві, в найменуванні); вона усувається зміною терміна або наданням точного зазначення. Усі сумнівні терміни повинні бути замінені описом. По-друге, може бути «in propositione» або «in contextu» (пропозиційні або контекстні) і, по-третє, «in situ» (в ситуації), тобто «ex prava collocatione» (у розміщенні) [3, с. 245]. Останній вид двозначності усувається або включенням у склад постанови відповідних застережень, а якщо їх багато, то спочатку слід перерахувати застереження, а потім викласти правило.

Громіздкість законодавства усувається за допомогою належної класифікації та поділу на частини. При цьому повинні бути дотримувані такі правила: а) розподілу, за яким все, що відноситься до відомої мети, має бути вміщено разом; б) чистоти, що впливає із принципу «nil alienum» (відсутність іноземних запозичень), згідно з яким із відповідною рубрики усувається все зайве; в) повноти, засноване на положенні «unicunq̄ue totum» (унікальність); г) кінцевої чистоти, що передує «nil praematerium» [3, с. 245–246], тобто законодавець, змальовуючи відомий клас, повинен мати на увазі його дійсний склад, а не можливі зміни його в майбутньому.

Визначення класу, до якого відноситься закон, має бути особливо точним і постійним: слідувати правилу «eadem natura – eadem nomenclatura» (єдина природа – єдина номенклатура) [3, с. 260]. Якщо про цей клас у законі робляться часті згадки, то замість повторення складних перерахувань цей клас зручніше назвати відомим терміном, точний зміст якого має бути заздалегідь визначено – «definitio semel». Найзручніше докладати до кодексу покажчик таких створених законодавцем позначень. Якщо декілька окремих постанов мають однорідний об'єкт і направлені до однієї і тієї ж мети, то замість переліку слід з'ясувати їх родовий характер та об'єднати окремі положення в спільне – «nomen genericum cum specificis» [3, с. 261]. Замість створення штучних і громіздких слів краще користуватися народними словами, причому якщо останні невизначені, то можна дати їм автентичне тлумачення, «nomen vulgare cum synonimo authentico», – що саме має бути у них включено. Якщо необхідно в окремих випадках звзвити або розширити зміст терміна, то це може бути досягнуто не встановленням нового терміна, а створенням спеціального обмежувального або розповсюдженого застереження у цій статті [3, с. 261–262]. Враховуючи зазначені вище правила та поради, Дж. Бентам рекомендує зробити такі висновки. Для уникнення громіздкості слід мати на увазі, що припис вже включає в себе дозвіл і не слід вказувати на те, що із закону випливають ті чи інші дозволені дії. Потрібно завжди прагнути до стислості законодавчих положень, оскільки чим коротше постанова, тим ясніше вона для законодавця, судді і громадянина. Щоб бути абсолютно ясним, кожне окреме судження має бути виражене в окремій фразі, від цього можна відступати лише у випадку порівнянь або протиставлень. Слід уникати повторень, що впливають зі звички до марних формулювань. Не слід вносити загальновідомих та явних положень. Необхідно замінювати видові переліки встановленням родового терміна. За встановленими винятками, однина чоловічого роду має охоплювати і жіночий рід, і множину.

Робити розподіл кодексу на частини бажано з багатьох причин, зокрема легкості посилань, виправлення, ознайомлення і наочності для громадян. Чим більше в кодексі поділів і підрозділів, тим ближче він підходить до особистості і тим ясніше і повніше для кожного громадянина. Для позначення поділів найкраще встановлювати імена іменників замість дієслів, оскільки перші краще засвоюються у пам'яті, наочніше і виразніше. У разі потреби від дієслів можуть бути утворені іменники, що вказують на їхню функцію.

Розміщення слів у фразі має велике значення. Слід намагатися ближче до початку або на самому початку вказати слово, яке виражає головну думку фрази. Якщо на початку стоїть слово, що виражає

іншу думку, то увага мимоволі спрямовується в інший бік, і потім доводиться міняти весь напрямок. Не слід включати в одну статтю дві фрази, які мало між собою пов'язані, що можуть бути зрозумілі одна без іншої. З головного речення не повинно випливати більше одного винятка. Найкраще згадувати про наявні винятки на початку викладу правила з подальшим їх переліком. Варто уникати гіпотетичних пропозицій, особливо, якщо є декілька умов.

Маючи на меті досягнення максимуму загальнодоступності, закони повинні дбати не тільки про форму розташування матеріалу, а й про саму мову. Закон може користуватися словами в їх природному і в технічному значенні. Вираз «технічне значення» двозначний: з одного боку, під ним розуміють слова, вироблені спеціально юриспруденцією для її понять, з другого – слова, що вживаються у різних спеціальних сферах життя, мистецтва, науки. Законодавець не може уникнути вживання деякої кількості технічних слів у цьому останньому значенні. Інколи він повинен вводити слова, запозичені з відомого середовища, науки чи мистецтва. Що стосується технічних юридичних понять, то вони здатні тільки породити нерозуміння кодексу і всілякі омани. Громадяни не можуть при їх наявності отримати правильне уявлення про сенс закону, а юристи, виховані на цих поняттях, користуються своїм становищем як людей, що мають особливе розуміння закону, для своєї вигоди.

Закони не досягають того ступеня визнання, який мав би бути, якщо в кожному випадку їх застосування доводиться вдаватися до чужого сприйняття, а в більшості випадків, унаслідок нерозуміння, і зовсім утримуватися від користування правами. Звичайно, в юриспруденції, як і в будь-якій науці, повинні бути свої штучні терміни. В англійському праві, вважає Дж. Бентам, ці терміни настільки мало відповідають правильним поняттям права, як терміни астрології мало – термінам астрономії. На ґрунті технічної юридичної мови виникають всілякі політичні зловживання і небезпеки. Тому загальним правилом повинно бути повне утримання від них. Від технічних термінів слід відрізнити нові слова, що встановлюються законодавцем. Без таких неологізмів законодавець не може обійтися, якщо він прагне до ясності і стислості. Але ці нові слова повинні приурочуватися дійсно новим поняттям або положенням, вони повинні чеканитися на монетному дворі суспільного щастя, тобто на дворі розуму і загальної користі. При цьому слід дотримуватися таких правил:

- 1) будь-яке слово має бути насамперед утворене з національного кореня, якщо такий є;
- 2) якщо створюється складне слово і немає відповідного кореня, слід віддавати перевагу національному кореню перед запозиченим;
- 3) не слід вводити таких похідних слів, які зовсім незвичні в цій мові. Мова законодавця повинна відрізнитися двома якостями: гармонією і силою; вони роблять його приємним і переконливим, і завдяки цьому закон краще запам'ятовується.

Призначення закону – гарантувати належне дотримання та виконання покладених як на громадян, так і на державу прав та обов'язків, що призводить, на думку Дж. Бентама, до загального блага усіх громадян. Саме у сприянні «найбільшому щастю» для «найбільшого числа людей» і полягає сенс етичних норм і принципів, які філософ закладав у панноміон – досконалий звід законів, а щоб створити такий звід законів необхідно розробити і дотримуватися правил законодавчої техніки. Саме Дж. Бентам є одним із перших, хто усвідомив та комплексно дослідив питання помилки у використанні законодавчої техніки; виокремив різновиди помилок і встановив правила та практичні поради законодавцю для їх попередження і ліквідації; був одним із перших, хто зрозумів важливість кожної елементарної частинки закону для його правильної побудови; виокремив і згрупував основні важливі структурні елементи закону та встановив зв'язок між ними; розробив цілий звід правил законодавчої техніки та вимог щодо написання закону. Трактат «Номографія» є досить корисним інструментом в умілих руках законодавця, адже наведені різновиди помилок у законодавчій техніці та шляхи протидії їм у вигляді систематизованих правил законодавчої техніки вже який рік поспіль слугують і законодавцю, і юристам англо-американської системи права для більш ефективного врегулювання правовідносин та становлення досконалішого законодавства. Тому, без перебільшення, питання помилки у законодавчій техніці, її різновидів та способів попередження і ліквідації стає ще більш актуальним у часи правових реформ та становленні демократичної правової держави, адже через осмислення цих явищ, у взаємодії з існуючим міжнародним досвідом, ми зможемо побудувати дійсно правову державу та досконале законодавство, та дійти до омріяного Дж. Бентамом «велфаризму».

Використані джерела

1. *Bedau H. A. Bentham's Utilitarian Critique of the Death Penalty / Hugo Adam Bedau // The Journal of Criminal Law and Criminology.* – 1983. – Vol. 74 (3). – Pp. 1033–1065.
2. *Sunstein Cass R. Introduction: What are Animal Rights? / Sunstein Cass R. and Martha Nussbaum (eds.). – Oxford University Press, 2005. – Pp. 3–4.*

3. *Bentham J.* The works of J. Bentham / J. Bentham. – Edinburgh, 1838–1843. – Vol. 3. – 622 p.
4. *Harrison R.* Jeremy Bentham / R. Harrison. – Oxford University Press, 1995.
5. *Morriss A. P.* Codification and Right Answers / A. P. Morriss. – 74 Chic.-Kent L. Rev, 1999. – 355 p.
6. *Иеринг Р.* Юридическая техника / Р. Иеринг ; пер. с нем. Ф. С. Шендорфа. – СПб., 1905.

Наставний Б. Е. «Номографія» як мистецтво написання законів; практичні рекомендації та правила попередження і ліквідації помилок у використанні законодавчої техніки в трактаті Джеремі Бентама

Стаття присвячена теоретико-правовому дослідженню сутності та змісту таких категорій, як «номографія», «панноміон» у трактаті «Номографія» Джеремі Бентама. Проаналізовано доктринальні погляди Дж. Бентама на основні важливі структурні елементи закону та їх значення для теоретичного й практичного обґрунтування феномена «номографія», а також розкриті ключові правила, що допоможуть уникнути законодавцем помилок у використанні законодавчої техніки.

Ключові слова: номографія, панноміон, законодавчий процес, законодавча техніка, закон, утилітаризм, велфоризм.

Наставный Б. Э. Номография как искусство написания законов; практические рекомендации и правила предотвращения и ликвидации ошибок при использовании законодательной техники в трактате Джеремии Бентама

Статья посвящается теоретико-правовому исследованию сущности и содержания таких категорий, как «номография», «панномиион» в трактате «Номография» Джеремии Бентама. Проанализированы доктринальные взгляды Дж. Бентама на основные структурные элементы закона, их значение для теоретического и практического обоснования феномена «Номография», а также раскрыты ключевые правила, которые помогут избежать законодателем ошибок в использовании законодательной техники.

Ключевые слова: номография, панномиион, законодательный процесс, законодательная техника, закон, утилитаризм, велфоризм.

Nastavnyi B. Nomography as the art of writing laws; practical recommendations and rules for prevention and elimination of imperfections in usage of legislative technique in the treatise written by Jeremy Bentham

The thesis is article to theoretical and legal research of the nature and content of categories such as «nomography», «pannomion» in the treatise «Nomography» written by Jeremy Bentham. Among other things the thesis raises the issue of major structural elements of law and their implications for theoretical and practical study of the phenomenon of «nomography». Thesis further shows key rules of legislative technique to avoid legislative mistakes.

Key words: nomography, pannomion, legislative process, legislative technique, law, utilitarianism, welfarism.

УДК 342.565 : 347.97

*Яна Володимирівна Нестор,
здобувач кафедри конституційного права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

ПОНЯТТЯ І ПРАВОВА ПРИРОДА КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРИНЦИПІВ ЗДІЙСНЕННЯ СУДОЧИНСТВА

Актуальність проблематики визначення, розуміння і застосування конституційних принципів здійснення судочинства обумовлюється необхідністю об'єктивного та неупередженого вирішення судовими органами справ за зверненнями фізичних і юридичних осіб.

Метою статті є дослідження теоретико-правових засад конституційних принципів здійснення судочинства в Україні.

Серед представників сучасної юридичної науки проблематику принципів судочинства чи правосуддя досліджують В. Городовенко, Т. Дрягіна, М. Гумба, І. Марочкін, О. Мироненко, С. Нечипорук, Н. Сібілова, Ю. Шемшученко, Н. Шульгач та ін.

Юридична енциклопедія визначає судочинство як процесуальну форму здійснення правосуддя, діяльність суду, яка є видом державної діяльності, пов'язаною з розглядом і вирішенням цивільних, кримінальних та інших судових справ [1].

Конституційні принципи здійснення судочинства можна визначити як основоположну засаду судового розгляду, відповідно до якої здійснюється процесуальна форма розгляду справи судом.

Розглянемо співвідношення поняття конституційних принципів здійснення судочинства із суміжними юридичними поняттями та категоріями. Відзначимо, що конституційні принципи здійснення судочинства у юридичній науці часто ототожнюються із процедурними принципами судової влади [2, с. 256], процесуальними елементами принципів правосуддя [3, с. 12], судочинними принципами правосуддя [4, с. 33], функціональними принципами судової влади [5, с. 40], динамічними принципами правосуддя [6, с. 51].

Сама категорія «конституційний принцип здійснення судочинства», на відміну від категорій «принцип права», «принцип судової влади», фактично не досліджена, описується лише зміст окремих принципів.